

Historical Epochs, the Philosophy of History, and Its Ultimate End from the Qur'anic Perspective

MohammadHadi Mofatteh*

Abstract

History is a dynamic and restless reality, and every society represents a segment or phase of the ongoing flow of human history. The study and analysis of history, along with the formulation of a philosophy of history, plays a vital role in shaping visions of the future. The central question of this article is to uncover the philosophy of history as reflected in the Qur'anic worldview. Specifically, it seeks to answer: according to the Qur'an, into what distinct stages can human history be categorized, and what is the Qur'an's vision for the ultimate end of world history? Employing the qualitative content analysis method in conjunction with a thematic interpretation of the Qur'an, this study first clarifies the intended meaning of "philosophy of history" and briefly surveys the views of prominent historical thinkers. It then presents, based on Qur'anic verses, a tripartite model of historical epochs: the era of a single community (*ummah wāḥidah*), the era of prophetic missions, and the era of the cessation of revelation. According to this model, the philosophy of history is defined as the ultimate triumph of the truth and the prophetic mission, culminating in the righteous inheriting the earth at the end of time.

Keywords: Philosophy of history, The Holy Qur'an, Historical Periods, Divine Traditions, End of History.

* Associate Professor of the Department of Quranic and Hadith Sciences, University of Qom, Qom, Iran,
mhmofateh@gmail.com

Date received: 15/12/2024, Date of acceptance: 22/06/2025

Introduction

History is a dynamic and ever-flowing reality, with each society representing a temporal cross-section of humanity's ongoing journey. The study and analysis of history, as well as the formulation of a philosophy of history, directly impact future studies. The main question addressed in this article is: According to the Qur'an, how can human history be categorized into epochs, and what is the ultimate end of world history? By examining relevant Qur'anic verses and comparing them with prominent Western theories, the article aims to articulate a systematic and original Qur'anic philosophy of history.

Materials & Methods

This research employs qualitative content analysis and a thematic approach to interpreting the Qur'an. Primary sources include the Qur'an itself, classical and contemporary Islamic exegesis, and key works in both Islamic and Western philosophy of history. The study identifies and codes verses related to historical development, divine traditions, and the fate of nations. It also reviews the contributions of leading Muslim thinkers and contrasts their perspectives with those of Western philosophers. This comparative and hermeneutic methodology enables the construction of a Qur'anic model of historical epochs and its implications.

Discussion & Result

The Qur'an distinguishes three main epochs in human history:

The Era of the Single Community (Ummah Wāḥidah):

Humanity's primordial phase, characterized by unity and absence of conflict, as referenced in Qur'an 10:19. This stage is comparable to Marx's "primitive communism" but is defined by spiritual unity rather than material conditions.

The Epoch of Prophetic Missions:

With the emergence of differences and disputes, God sent prophets and scriptures to guide humanity (Qur'an 2:213). This period begins with Noah and continues through successive prophets, culminating with the finality of prophethood in Muhammad. The Qur'an emphasizes ongoing divine guidance and the struggle between truth and falsehood during this era.

The Post-Revelation Era:

After the completion of revelation, humanity enters a phase defined by the application or neglect of divine guidance and the ongoing struggle between the righteous and the unjust. The Qur'an predicts the ultimate victory of the "party of truth" and the inheritance of the earth by the righteous (Qur'an 21:105).

Compared to Western theories, the Qur'anic model is distinguished by its spiritual and teleological orientation. While Marxist theory sees history as a succession of socio-economic formations driven by class struggle, and Hegelian philosophy views it as the unfolding of the World Spirit, the Qur'an frames history as a divinely guided process governed by immutable laws (*sunan ilāhiyyah*) and culminating in the triumph of divine justice. The article also critiques theories like Fukuyama's "end of history," arguing that, in the Qur'anic view, the end of history is defined by the fulfillment of God's promises and the establishment of justice.

Conclusion

The Qur'anic philosophy of history, as reconstructed in this article, offers a unique and systematic model of historical development grounded in divine revelation and spiritual purpose. It identifies distinct epochs, emphasizes the role of prophets and divine law, and envisions an ultimate victory for the righteous. This approach challenges materialist and secular models of history by foregrounding the centrality of divine guidance and the inevitability of moral and spiritual outcomes. The findings have significant implications for Islamic thought, comparative philosophy of history, and the study of future scenarios. The Qur'anic perspective encourages believers to align with divine traditions and strive for justice, providing both a theoretical framework and a practical guide for action.

Bibliography

The Holy Qur'an.

Nahj al-Balāgha.

The Holy Bible.

Ṣaḥīḥ al-Bukhārī.

Abulfutūḥ al-Rāzī, Ḥusayn ibn 'Alī. *Rawḍ al-Jinān wa Rūḥ al-Jinān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Vol. 10. 1st ed. Mashhad: Āstān Quds Razavi, 1408 AH.

Ibn Khaldūn. *Muqaddimah*. Beirut: Dār al-Fikr, 1408 AH.

Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar. *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* (Ibn Kathīr). Vol. 1. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1419 AH.

- Ibn Miskawayh. *Tajārib al-Umam wa Taʿāqub al-Himam*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, n.d.
- Paydar, Habibollah. *Interpretations on the Philosophy of History from the Perspective of the Qurʿan*. 1st ed. [Place not specified]: Union of Islamic Student Associations, 1977. [in Persian]
- Rida, Sayyid Muhammad Rashid. *Tafsir al-Qurʿan al-Karim*, known as *Tafsir al-Manar*. Vol. 6. 1st ed. Beirut: Dar al-Maʿrifah, 1414 AH.
- Razavi, Seyyed Abolfazl. *Critical Philosophy of History*. 1st ed. Tehran: Institute for Islamic Culture and Thought, 2012. [in Persian]
- Zibakalam, Sadegh. *Five Essays on Government*, Chapter 5: Karl Marx's Political Thought. 4th ed. Tehran: Rozaneh Publishing, 2017. [in Persian]
- Sadr, Sayyid Muhammad Baqir. *Al-Sunan al-Tarikhiya fi al-Qurʿan*. Damascus: Dar al-Taʿaruf, 1429 AH.
- Tabatabaei, Seyyed Muhammad Hossein. *Al-Mizan fi Tafsir al-Qurʿan*. Vol. 5. 2nd ed. Beirut: Muʿassasat al-Alami lil-Matbuʿat, 1390 AH.
- Tabatabaei, Seyyed Muhammad Hossein. *Al-Mizan fi Tafsir al-Qurʿan*. Vol. 10. 2nd ed. Beirut: Muʿassasat al-Alami lil-Matbuʿat, 1390 AH.
- Tusi, Muhammad Hasan. *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qurʿan*. Vol. 3. 1st ed. Beirut: Dar Ihyaʾ al-Turath al-Arabi, n.d.
- Motahhari, Morteza. *A Brief Study of Islamic Movements in the Last Century*. Tehran: Sadra, 2007. [in Persian]
- Motahhari, Morteza. *The Causes of Inclination toward Materialism*. Tehran: Sadra, 2007. [in Persian]
- Mulla Sadra (Sadr al-Din Shirazi). *Al-Hikmah al-Mutaʿaliyah fi al-Asfar al-ʿAqliyyah al-Arbaʿah*. Vol. 8. Edited and introduced by Mohammad Khajavi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Press, 2001. [in Persian]
- Hashemian, Leila, and Peyman Dehghanpour. "Reflection of the Myth of Abel and Cain in Some Iranian and World Literary Novels." *Mystical and Mythological Literature Quarterly*, no. 21, Tehran: Islamic Azad University, South Tehran Branch, January 2011. [in Persian]
- Wikipedia contributors. "Marx's Theory of History." Wikipedia. https://fa.wikipedia.org/wiki/نظريه_تاريخ_مارکس (accessed June 23, 2025). [in Persian]

ادوار تاریخی، فلسفه تاریخ و نهایت آن از منظر قرآن

محمد هادی مفتاح*

چکیده

تاریخ، حقیقتی جاری و ناآرام است، و جامعه در هر زمان، مقطع و برشی از تاریخ سیال انسانهاست. مطالعه و تحلیل تاریخ، و ارائه فلسفه تاریخ، نقش مستقیم در آینده پژوهی دارد. مسأله اصلی در این مقاله، دستیابی به فلسفه تاریخ در نگاه قرآن کریم است، و سؤالی که در مقام پاسخ به آن هستیم آنستکه مطابق آیات قرآن، تاریخ بشر در چه ادواری قابل دسته‌بندی و مطالعه است، و پایان تاریخ جهان چه خواهد بود. در این مقاله با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و رویکرد تفسیر موضوعی قرآن کریم پس از اشاره به مراد از فلسفه تاریخ، و مروری کوتاه بر آراء مشاهیر تاریخ جهان در این خصوص، بر اساس آیات قرآن کریم ادوار تاریخ در سه دوره "امت واحده، بعثت انبیا، قطع وحی" تبیین شده است، فلسفه تاریخ "پیروزی جبهه حق و پیامبران الهی" شمرده شده، و پیروان حق و هواداران این جبهه ارث برندگان زمین در پایان تاریخ دانسته شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: فلسفه تاریخ، قرآن کریم، ادوار تاریخی، سنت‌های الهی، پایان تاریخ.

۱. مقدمه

تاریخ، همچون رودی خروشان در جریان دائمی است، ناآرام است و برای لحظه‌ای نمی‌ایستد. حیاتش به حرکت است. و جامعه در هر زمان، بُرش و مقطعی از تاریخ در آن زمان است، که لحظه‌ای هم ثبات ندارد.

* دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران، mhmofateh@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱

تاریخ گاه مانند رودی در دشتی صاف وبدون پستی و بلندی حرکت می‌کند، و لذا جامعه در صدها سال تفاوت چندانی نمی‌نماید. و گاه مانند رودی است که در زمینی با پستی و بلندی‌هایی گاه و بیگاه در جریان است، و لذا جامعه پس از مدتی دچار تفاوت‌هایی در سبک زندگی، و در ارزش‌ها و افکار می‌شود؛ و گاه مانند رودخانه‌ای در دل کوهستان جریان می‌یابد، که هر لحظه تغییر می‌کند و ثباتی ندارد. و جامعه در چنین حالتی، در زمان‌های کوتاه نیز متفاوت خواهد بود. چنین جامعه‌ای، در عین التهاب و تغییر، البته جامعه‌ای پویا و پر تحرک نیز خواهد بود.

قرآن کریم بر اهمیت مطالعه و بررسی تاریخ اقوام و انسانهای پیشین تأکید بسیار داشته و می‌فرماید:

أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ... آیا در زمین نگردیده اند تا ببینند فرجام کسانی که پیش از آنها [زیسته] اند چگونه بوده است آنها از ایشان نیرومندتر [بوده] و آثار [پایدارتری] در روی زمین [از خود باقی گذاشتند] ... (غافر: ۲۱)

در آیات متعددی به این امر مهم اشاره شده است. گاه قرآن با فعل امر به مخاطبان خود دستور می‌دهد که: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا» (نمل: ۶۹؛ روم: ۴۲؛ عنکبوت: ۲۰؛ انعام: ۱۱؛ آل عمران: ۱۳۷) و گاه مخاطبان خود را بازخواست می‌کند که: «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا» (غافر: ۸۲؛ یوسف: ۱۰۹؛ محمد: ۱۰؛ روم: ۹)

امیرالمؤمنین در وصیت به فرزند بزرگوار خود امام حسن مجتبی (جوان کمتر از ۳۵ ساله)، پس از دستور به رعایت تقوای الهی و عمل به دستورات خداوند، در رعایت واجبات و محرمات دین اسلام، به امر خودسازی و پرورش و تربیت نفس پرداخته، به مطالعه در تاریخ اشاره کرده و می‌فرماید:

پسرم! ... اخبار گذشتگان را بر او (بر نفس خود) عرضه نما و مصایبی را که به اقوام قبل از تو رسیده به او یادآوری کن. در دیار و آثار (ویران شده) آنها گردش نما و درست بنگر آنها چه کردند، از کجا منتقل شدند و در کجا فروود آمدند. (نهج البلاغه: نامه ۳۱)

و در مورد خودشان و برخورد آن حضرت با مسأله مهم "تاریخ" می‌فرماید:

ادوار تاریخی، فلسفه تاریخ و نهایت آن از منظر قرآن (محمد هادی مفتاح) ۳۱۷

پسرم درست است که من به اندازه پیشینیان عمر نکرده ام، اما در کردار آنها نظر افکندم، و در اخبارشان اندیشیدم، و در آثارشان سیر کردم تا آنجا که گویا یکی از آنان شده ام، بلکه با مطالعه تاریخ آنان، گویا از اوّل تا پایان عمرشان با آنان بوده ام، پس قسمت های روشن و شیرین زندگی آنان را از دوران تیرگی شناختم، و زندگانی سودمند آنان را با دوران زیانبارش شناسایی کردم. (همان)

"تاریخ" بزرگترین درس عملی است که انسان می تواند از گذشتگان بگیرد، و با دقت در ستهای الهی سیر حرکت انسان، مطالعه و بررسی تاریخی بهترین وسیله برای آینده پژوهی و تشخیص بهترین عملی است که انسان در زمانه خود می تواند انجام دهد.

تعبیری جدیداً رواج یافته است که «انسان باید در طرف درست تاریخ بایستد». در این مقاله در پی آنیم که در سایه معارف قرآن کریم و تحلیل فلسفه تاریخ در پرتو آیات قرآن کریم، بدانیم طرف درست تاریخ کجاست؟ چگونه می شود طرف درست تاریخ را تشخیص داد؟

۲. پیشینه پژوهش در حوزه فلسفه تاریخ اسلامی

فلسفه تاریخ در تمدن اسلامی، برخلاف فلسفه تاریخ در سنت غربی که عمدتاً پس از عصر روشنگری شکل گرفت، از قرون اولیه اسلامی با رویکردی دینی و در پیوند با آموزه های وحیانی پدیدار شد. در این میان، ابن خلدون (۸۰۸ق) را می توان یکی از نخستین نظریه پردازان فلسفه تاریخ دانست که در مقدمه خود با تحلیل عوامل اجتماعی، فرهنگی و روان شناختی، به تبیین قانونمندی حوادث تاریخی پرداخت و مفهومی بنیادین همچون «عصبیه» را در تحلیل حرکت تمدن ها وارد کرد (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق). پیش از او، آثاری مانند "تجارب الأمم" ابن مسکویه گرچه رویکردی تجربی داشتند، اما در قالب تأملاتی درباره عبرت آموزی از تاریخ، نوعی بنیان اندیشگانی برای فلسفه تاریخ در جهان اسلام فراهم آوردند. همچنین در سنت فلسفی، صدرالدین شیرازی با نظریه حرکت جوهری خود، تفسیری متافیزیکی از سیر تکاملی انسان و جامعه ارائه کرده است که از جهاتی می توان آن را ناظر به رویکردی فلسفی در تبیین تاریخ تلقی کرد (ملاصدرا، ۱۳۸۰).

در دوران معاصر، اندیشمندان مسلمان کوشیده اند تا با بازخوانی مفاهیم قرآنی و بهره گیری از سنت عقلی اسلامی، نظریه هایی نوین در باب فلسفه تاریخ اسلامی عرضه کنند. از جمله، مرتضی مطهری در آثاری چون "علل گرایش به مادی گری" و "بررسی

اجمالی نهضت‌های اسلامی"، ضمن نقد دیدگاه‌های تاریخی مبتنی بر ماتریالیسم، بر وجود «سنت‌های الهی» در تاریخ تأکید کرده و آن‌ها را معادل قوانین کلان تاریخی در نظام خلقت دانسته است (مطهری، ۱۳۸۶ش). سید محمدباقر صدر در اثر خود با عنوان "سُنن تاریخ در قرآن" کوشیده است با استخراج قواعد عام تاریخی از آیات قرآن، بنیانی برای فهم حرکت جوامع انسانی بر اساس وحی ارائه دهد (صدر، ۱۴۰۵ق). حبیب الله پایدار (پیمان) نیز در اثری با عنوان "برداشت‌هایی درباره فلسفه تاریخ از دیدگاه قرآن" نگاهی هرچند بسیار کلی و ابتدائی به این موضوع داشته است. (پایدار، ۱۳۵۶ش)

علاوه بر آثار مذکور، در سال‌های اخیر پژوهش‌های متعددی در قالب پایان‌نامه‌ها، مقالات علمی-پژوهشی و همایش‌های تخصصی به موضوعاتی چون «تحلیل تطبیقی فلسفه تاریخ غربی و اسلامی»، «نقش سنت‌های الهی در تحولات تاریخی»، و «فلسفه تاریخ در قرآن» پرداخته‌اند. مجلات علمی-تخصصی از جمله معرفت فلسفی، تاریخ اسلام و ایران، و آئینه معرفت نیز بستری برای انتشار پژوهش‌هایی در این زمینه فراهم کرده‌اند. مجموعه این آثار نشان‌دهنده غنای مفهومی، تنوع رویکرد و ظرفیت تمدنی فلسفه تاریخ در سنت اسلامی است که می‌تواند در تعامل انتقادی با مکاتب فلسفه تاریخ غربی، افق‌های جدیدی را در فهم تاریخی گشوده و بازتعریفی از نسبت دین، انسان و تاریخ ارائه دهد.

نوآوری این مقاله، در کنار بررسی مسیر تاریخ بشر و فلسفه حاکم بر آن، تبیین ادوار تاریخ بشر بر اساس گزارشات قرآنی، و پاسخ به ابهامات و اشکالات احتمالی پیرامون آن است. تا جایی که از منابع علمی، تفاسیر، و آثار اندیشمندان اسلامی در اختیار داریم (اعم از عربی، فارسی، و غربی)، هیچ‌کدام به صورت ساختارمند و نظام‌مند، مشابه آنچه مارکس ارائه داده است که تاریخ را به شکل مراحل و ادوار متوالی اقتصادی-اجتماعی طبقه‌بندی کرده، نظریه‌ای صرفاً بر اساس آیات قرآن تدوین نکرده‌اند.

۳. تاریخ فلسفه تاریخ

«اصطلاح "فلسفه تاریخ" را فرانسوا ولتر، ادیب فرانسوی و فیلسوف برجسته "عصر روشنگری" در قرن هیجدهم میلادی وضع کرد.» (رضوی، ۱۳۹۱: ۲۱) "فلسفه نظری تاریخ" همچون علوم تجربی همت خود را معطوف به کشف قوانین حاکم بر تاریخ ساخته است. فیلسوف نظری تاریخ به دنبال پاسخ به سوالاتی است که در قلمرو "هستی‌شناسی

ادوار تاریخی، فلسفه تاریخ و نهایت آن از منظر قرآن (محمد هادی مفتاح) ۳۱۹

تاریخ" مطرح می‌شود. مانند: آیا تاریخ آغاز و انجایی دارد؟ آیا تاریخ سیر مشخصی را طی می‌کند؟ و آیا این سیر تکاملی است یا انحطاطی؟ و نهایت تاریخ چه جایگاهی است؟ فلاسفه و اندیشمندانی همچون هگل، مارکس، آگوست کنت، اشپنگلر، توین بی و... در شمار فلاسفه نظری تاریخ محسوب می‌شوند، که هریک از زاویه دید متفاوتی به بررسی وقایع تاریخی پرداخته و مدعی کشف الگوهای قانونمند در سیر تاریخ بوده‌اند.

۴. آراء مختلف در فلسفه تاریخ

گئورگ ویلهلم فریدریش هگل از فیلسوفانی است که فلسفه دشواری داشته، و به اعتراف منتقدانش در قله متافیزیک غرب قرار دارد، می‌توان گفت هگل قله مسئله تاریخ است. او فلسفه تاریخ خود را مشیت الله می‌داند و می‌گوید من می‌خواهم مشیت الهی را در فلسفه خود نشان بدهم.

هگل در فلسفه تاریخ از اصطلاحی با عنوان جمع بین عین و ذهن استفاده می‌کند. بر این اساس اگر منظور از تاریخ آن اتفاقاتی است که در خارج افتاده و امروز دیگر به آن دسترسی نیست تاریخ آبجکتیو (objective) و اگر مقصود گزارشی است که از یک واقعه تاریخی نقل می‌شود تاریخ ساجکتیو (subjective) است.

۱.۴ ادوار تاریخی مارکس، و فلسفه تاریخ مارکسیستی

کارل مارکس در این نظریه تاریخ بشر را به چهار دوره تقسیم می‌کند:

۱. کمون اولیه؛ ۲. برده داری؛ ۳. فئودالیسم؛ ۴. سرمایه داری

البته مرحله پنجم هم وجود دارد که مرحله سوسیالیسم می‌باشد که مربوط به آینده (نسبت به زمان مارکس) است. (ویکی پدیا، ذیل "نظریه تاریخ مارکس")

در هر یک از این دوره‌های تاریخی بین دو گروه یا دو "طبقه" از انسان‌ها "تضاد" وجود دارد و این تضاد به همراه دگرگونی در ابزار تولید، و به تبع آن دگرگونی مناسبات تولیدی، به عنوان عوامل زیربنایی همان عواملی هستند که باعث تکامل جامعه و انتقال از دوره‌ای به دوره دیگر می‌شوند.

کمون اولیه مربوط به دوره‌ای است که در آن انسان‌ها به صورت دسته جمعی زندگی می‌کردند. تولید محدود به شکار و جمع‌آوری گیاهان می‌شد و عملاً مالکیتی در آن مطرح نبود.

در دوره برده داری ماهیت ابزار تولید که زور بازوی انسان برای شکار است منجر به این می‌شود که دسته‌ای از انسان‌ها دسته‌ای دیگر را به عنوان برده به کار بگیرند. در مرحله سوم (دوره فئودالی) با تحول در ابزار تولید و اختراع ابزاری مانند گاوآهن و خیش و... و به تبع آن استفاده بیشتر از زمین و وابستگی هرچه بیشتر تولید به زمین (انقلاب کشاورزی) مناسبات تولیدی دگرگون می‌شود.

مرحله چهارم از تحول ابزار تولید و به تبع آن تکامل جامعه بشری با ایجاد کارخانجات صنعتی در اطراف شهرها و مهاجرت ساکنین روستاها به شهرها آغاز می‌شود و نقطه اوج آن انقلاب صنعتی و انقلاب علمی است. در این فرماسیون نیز دو طبقه وجود دارد: بورژواها و پرولترها.

سرانجام نظام سرمایه‌داری نیز به صورت قهری و با انقلاب پرولتری سرنگون شده و طبقه پرولتاریا در حکومتی زیر عنوان دیکتاتوری پرولتاریا قدرت را در دست گرفته و اختلاف طبقاتی و کلیه مظاهر استثمار فرد از فرد را از میان بر خواهد داشت و با ایجاد نظام سوسیالیستی بشریت را از تضادهای نظام سرمایه‌داری رها می‌سازد. در این نظام از هر کسی به اندازه توانش انتظار کار می‌رود و به هر کسی به اندازه نیازش داده خواهد شد. (زیباکلام، ۱۳۹۶)

۲.۴ نظریه‌های فلسفه تاریخی فوکویاما و هانتینگتون

فرانسیس فوکویاما در کتاب "پایان تاریخ و انسان واپسین" که در سال ۱۹۹۲ منتشر شد معتقد است پایان جنگ سرد (دوره ۴۰ ساله‌ی مسابقه‌ی تسلیحاتی بین ایالات متحده و اتحاد جماهیر شوروی) تنها پایان یک درگیری یا یک دوره‌ی خاص از تاریخ پس از جنگ نبود، بلکه با این رویداد تعیین‌کننده بشریت به پایان تاریخ خود رسیده است: یعنی به نقطه پایان تکامل ایدئولوژیک خود و جهانی‌شدن لیبرال دموکراسی.

در حقیقت نظریه فوکویاما، بر این مبنا مبتنی است، که آنچه که تاریخ را پیش می‌برد نزاع و درگیری میان انسانها است. تاریخ وابسته به جنگ است، و با از بین رفتن جنگ ایدئولوژیک، تاریخ نیز می‌میرد.

ادوار تاریخی، فلسفه تاریخ و نهایت آن از منظر قرآن (محمد هادی مفتاح) ۳۲۱

"برخورد تمدن‌ها" یا "جنگ تمدن‌ها" تئوری مشهور ساموئل هانتینگتون می‌باشد که مطابق این تئوری پس از پایان جنگ سرد فرهنگ و هویت مذهبی سرچشمه همه درگیری‌ها خواهد بود.

این تئوری ابتدا در سال ۱۹۹۲ در یک سخنران مطرح، و سپس در سال ۱۹۹۳ در قالب مقاله "برخورد تمدن‌ها" و در واکنش به کتاب فرانسیس فوکویاما منتشر شد.

۵. روش پژوهش

این مقاله با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و رویکرد تفسیر موضوعی قرآن کریم، به استخراج و تحلیل آیات مرتبط با سنت‌های الهی، در سیر تاریخی جوامع پرداخته است. از طریق کدگذاری مفهومی و دسته‌بندی مضامین قرآنی، الگوی ادوار تاریخی انسان از منظر قرآن استخراج گردیده است. این رویکرد، امکان نظریه‌پردازی در حوزه فلسفه تاریخ اسلامی را بر اساس متن مقدس فراهم می‌سازد.

۶. فلسفه تاریخ اسلامی

از مهمترین مؤلفه‌های یک نظریه فلسفه تاریخی آنستکه سرگذشت بشر در طول زمانی که بر او گذشته است را تحلیل کرده، مراحل این سرگذشت تاریخی را تبیین نماید. در حال حاضر ادوار تاریخی که مارکس بیان کرده، تقریباً پذیرفته شده است و همه متفکران در قالب آن به تحلیل تاریخ می‌پردازند. آیا در فلسفه تاریخ اسلامی نیز همان ادوار تاریخی را پذیرفته و در قالب آن باید تاریخ را تحلیل کرد؟ یا قرآن کریم تاریخ را با ادوار دیگری برای ما تبیین نموده است؟

۷. ادوار تاریخی قرآنی

برای تبیین ادوار تاریخی در فلسفه تاریخ اسلامی، طبعاً بهترین منبع آیات قرآن کریم است، و باید به بررسی آنچه قرآن کریم در تبیین سرگذشتی که بر بشر از ابتدای آفرینش رفته است بیان نموده، پرداخت.

۱.۷ امت واحده

قرآن ابتدای تاریخ بشر را "امت واحده" می نامد، انسانها بدون نزاع و برتری طلبی با هم زندگی می کردند، تا زمانی که اختلاف میان آنها پدید آمد: «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا؛ و مردم جز یک امت نبودند پس اختلاف پیدا کردند.» (یونس: ۱۹)

بر اساس این آیه شریفه، دوره اولیه و ماقبل تاریخ بشر، زندگی بدون درگیری و جنگ و رقابت میان انسانها بوده، و شاید این حالت قرن‌ها ادامه داشته است. قرآن درباره طول زمانی که بشر در این حالت می زیسته است، تا قبل از پیدایش اختلاف، و نیز درباره اینکه علت این اختلاف چه بوده است چیزی نمی گوید. هرچند پاره‌ای از مفسران به این دو نکته پرداخته‌اند. «عبدالله بن عباس گفت: میان آدم و نوح - علیهما السلام - ده قرن بودند همه بر حق و دین و شریعت و میان ایشان خلاف نبود، در عهد نوح خلاف کردند و گفتند: خدای تعالی نوح را به ایشان فرستاد.» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۱۰، ۱۱۵)

"امت واحده" در ادوار تاریخی قرآنی، قابل انطباق بر "کمون اولیه" در ادوار تاریخی مارکسیستی می باشد. کارل مارکس خروج از دوره "کمون اولیه" را به نزاع در منافع دنیوی مربوط می نماید و معتقد است:

در هر یک از این دوره‌های تاریخی بین دو گروه یا دو "طبقه" از انسان‌ها "تضاد" وجود دارد و این تضاد به همراه دگرگونی در ابزار تولید (means of production) به تبع آن دگرگونی مناسبات تولیدی (mode of production) به عنوان عوامل زیربنایی همان عواملی هستند که باعث تکامل جامعه بشری و انتقال از دوره‌ای به دوره دیگر می شوند. (ویکی پدیا، نظریه تاریخ مارکس)

و سخن علامه طباطبائی نیز مؤید همین تحلیل است:

هر انسانی دارای قریحه‌ای است که می‌خواهد انسانهای دیگر را استخدام کند، و از سایر انسانها بهره‌کشی کند، ... انسانها به حکم ضرورت از نظر خلقت و منطقه زندگی و عادات و اخلاقی که مولود خلقت و منطقه زندگی است، مختلفند، ... و هر قوی‌ای می‌خواهد از ضعیف بهره‌کشی کند، و بیشتر از آنچه به او می‌دهد از او بگیرد، و از این بدتر اینکه غالب می‌خواهد از مغلوب بهره‌کشی کند، و بیگاری بکشد، بدون اینکه چیزی به او بدهد، و مغلوب هم به حکم ضرورت مجبور می‌شود در مقابل ظلم غالب دست به حيله و کيد و خدعه بزند، تا روزی که به قوت برسد، آن وقت تلافی و انتقام ظلم ظالم را به بدترین وجهی بگیرد. (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۲، ۱۱۸)

۲.۷ بعثت انبیاء

به دنبال این درگیری و «پیدایش این اختلاف بود که بشر را ناگزیر از تشریع قوانین کرد، قوانین کلیه‌ای که عمل به آنها باعث رفع اختلاف شود، و هر صاحب حقی به حقش برسد.» (همان) لذا انبیاء الهی مبعوث شدند. قرآن کریم می‌فرماید:

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُخْطَمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ؛ مردم امتی یگانه بودند پس خداوند پیامبران را نویدآور و بیم‌دهنده برانگیخت و با آنان کتاب [خود] را بحق فرو فرستاد تا میان مردم در آنچه با هم اختلاف داشتند داوری کند (بقره: ۲۱۳)

بنا بر این **دومین دوره** از ادوار تاریخ بشر، دوره "ارسال رسل و انزال کتب الهی" است. و البته اختلاف و نزاع میان انسانها، که بعثت انبیاء الهی را به دنبال داشته است، هنوز به جنگ و برادرکشی منتهی نشده، و در این مرحله است که تاریخ بشر وارد دوره "جنگ و برادرکشی" می‌شود، و این اختلاف شدید در طول تاریخ بشر ادامه می‌یابد.

آنچه ابن کثیر در تفسیر، با سند خود از ابی‌العالیه نقل می‌کند که «ابی بن کعب این آیه را اینچنین قرائت می‌کرد: "كان الناس امة واحدة فاختلفوا فبعث الله النبيين مبشرين ومنذرين"» (ابن کثیر ۱۴۱۹: ۱، ۴۲۵) مؤید این توالی میان دو دوره در تاریخ است.

این دوره از تاریخ بشر، مطابق آیه کریمه سوره شوری، با بعثت نوح نبی به عنوان اولین رسول و پیامبر تشریعی الهی آغاز شده، و با پیامبران تشریعی دیگر ادامه می‌یابد:

شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ؛ از [احکام] دین آنچه را که به نوح در باره آن سفارش کرد برای شما تشریع کرد و آنچه را به تو وحی کردیم و آنچه را که در باره آن به ابراهیم و موسی و عیسی سفارش نمودیم که دین را برپا دارید و در آن تفرقه اندازی مکنید. (شوری: ۱۳)

در دوره بعثت انبیاء الهی، پیامبران متعددی از جانب خداوند مبعوث می‌شوند، که همگی دارای یک رسالت و پیام الهی هستند.

این دوره از ادوار تاریخی بشر، با رحلت پیامبر اکرم در ۲۸ صفر سال ۱۱ هجری به اتمام می‌رسد، در حالی که بنا بر آیه مبارکه سوره مائده، دینی که با شریعت نوح آغاز شده، و با ابراهیم و موسی و عیسی کاملتر شده بود، با رسول اکرم به کمال نهائی رسید: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ

لَكُمْ دِينُكُمْ وَأَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا؛ امروز دین شما را برایتان کامل و نعمت خود را بر شما تمام گردانیدم و اسلام را برای شما [به عنوان] آیینی برگزیدم.» (مائده: ۳)، و تاریخ با نزاعها و درگیریها همچنان ادامه می یابد.

۳.۷ قطع وحی

دوره سوم از ادوار تاریخی، دوره ای است که دست بشریت از آسمان کوتاه شده است. دیگر اوست و آنچه از جانب خداوند در قالب شرایع الهی، باورها و ارزشهای انسانی ادیان توحیدی در دست دارد. امیرالمؤمنین درباره واقعه ای که با وفات رسول الله، آخرین رسول و فرستاده خداوند، در جهان خلقت اتفاق می افتد می فرماید: «پدر و مادرم به فدایت یا رسول الله. با مرگ تو رشته ای گسسته شد که با مرگ دیگران گسسته نشده بود: رشته نبوت و اخبار غیبی و آسمانی.» (نهج البلاغه، خطبه ۲۳۵)

و این یعنی نقطه عطف مهمی در تاریخ بشر، آغاز دوره «رها شدن انسان در برهوت عالم».

قرآن کریم که وحشت و دلهره این دوره را برای انسانهای فهیم و آگاه پیش بینی کرده است، آنان را دلداری داده و با لحنی که در عین حال با عتاب نیز آمیخته است می فرماید:

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ؛ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ؟ و محمد جز فرستاده ای که پیش از او [هم] پیامبرانی [آمده و] گذشتند نیست؛ آیا اگر او بمیرد یا کشته شود از عقیده خود برمی گردید؟ و هر کس از عقیده خود بازگردد هرگز هیچ زیانی به خدا نمی رساند، و به زودی خداوند سپاسگزاران را پاداش می دهد. (آل عمران: ۱۴۴)

۸. اشکال بر نظریه ادوار تاریخی قرآنی، و پاسخ آن

اشکال: گزارش قرآن کریم از اولین قتلی که در تاریخ بشر اتفاق افتاده است نشان می دهد در همان ابتدای خلقت انسان، در هنگام حضور آدم ابوالبشر همراه همسر و فرزندانش در روی زمین، نزاع منجر به قتلی واقع شده است:

و داستان دو پسر آدم را به درستی بر ایشان بخوان هنگامی که قربانی پیش داشتند پس از یکی از آن دو پذیرفته شد و از دیگری پذیرفته نشد [قابیل] گفت حتما تو را خواهم

ادوار تاریخی، فلسفه تاریخ و نهایت آن از منظر قرآن (محمد هادی مفتاح) ۳۲۵

کشت [هاییل] گفت خدا فقط از تقوایندگان می پذیرد؛ اگر دست خود را به سوی من دراز کنی تا مرا بکشی من دستم را به سوی تو دراز نمی کنم تا تو را بکشم زیرا من از خداوند پروردگار جهانیان می ترسم؛ من می خواهم تو با گناه من و گناه خودت [به سوی خدا] بازگردی و در نتیجه از اهل آتش باشی و این است سزای ستمگران؛ پس نفس [اماره] اش او را به قتل برادرش ترغیب کرد و وی را کشت و از زیانکاران شد. (مائده: ۲۷-۳۰)

در حالی که بنا بر نظریه «ادوار تاریخی قرآنی» باید این نزاع در دوره بعثت انبیاء و بعد از بروز اختلاف میان انسانها و مبعوث شدن نوح، به عنوان اولین آورنده قوانین و تشریعات الهی، واقع شده باشد، و نباید قاتل و مقتول فرزندان آدم ابوالبشر و متعلق به دوره "امت واحده" بوده باشند، و این مخالف چیزی است که در قرآن کریم به صراحت ذکر شده است.

در پاسخ این اشکال، به تفسیر این آیه در گفتار مفسران مراجعه می کنیم. و مشاهده می کنیم تفسیر غالب و مشهور میان مفسران فریقین همان است که در اشکال ذکر شده، که این دو برادر، فرزندان آدم ابوالبشر بوده اند.

علامه طباطبائی در تفسیر المیزان به نظر مخالف اشاره کرده و می گوید:

بعضی از مفسرین گفته اند: منظور از این "آدم"، مردی از بنی اسرائیل است، که دارای دو فرزند بوده، و دو فرزندش در مورد قربانی ای که به درگاه خدا تقدیم کردند مشاجره نمودند و در آخر یکی از آن دو دیگری را به قتل رسانید و آن شخص قاتل نامش قابیل و یا قابین و شخص مقتول نامش هاییل بوده، و دلیل این معنا ذیل آیه است که می فرماید: "مِنْ أَجْلِ ذَٰلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَٰئِيلَ" (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۲۹۸/۵).

علامه طباطبائی نام این مفسر را ذکر نکرده، ولی سید محمد رشید رضا در تفسیر المنار این مطلب را به "حسن" نسبت داده است (رشیدرضا، ۱۴۱۴: ۳۴۱/۶). شیخ طوسی در تفسیر التبیان اقوال در این آیه را با تفصیل بیشتری بیان کرده، محمد بن بحر^۲ و زجاج^۳ را نیز هم رأی با حسن بصری دانسته و در مقابل ابن عباس^۴ و عبدالله بن عمر^۵، و مجاهد^۶، و قتاده^۷، را هم رأی "اکثر المفسرین" می داند. (طوسی، بی تا: ۴۹۳/۳)

لازم به ذکر است که علامه طباطبائی و رشیدرضا این تفسیر را نپذیرفته و آن را "ضعیف" تلقی می کنند. (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۲۹۸/۵؛ رشیدرضا، ۱۴۱۴: ۳۴۱/۶) شیخ طوسی

نیز اگرچه در این خصوص موضع گیری روشنی نکرده، ولی روند سخن ایشان تمایل به قول مشهور را نشان می دهد.

رشیدرضا در داستان مشهور و روایات ذکر شده ذیل این آیه تردید روا داشته و آنها را برگرفته از کتاب مقدس می داند (همان) برای بررسی بیشتر این ادعا، داستان را از سفر پیدایش کتاب مقدس نقل می کنیم:

آدم زن خود حوا را بشناخت و او باردار شده، قائن را زایید، و گفت: «به یاری خداوند مردی حاصل کردم!» * و دیگر بار، برادر او هابیل را زایید. هابیل گله بان بود و قائن کشتگر زمین. * پس از چندی، قائن هدیه ای از محصول زمین برای خداوند آورد. * ولی هابیل از نخست زادگان گله خویش و از بهترین قسمتهای آنها هدیه ای آورد. خداوند هابیل و هدیه او را منظور داشت، * ولی قائن و هدیه اش را منظور نداشت. پس قائن بسیار خشمگین شد و دلریش گشت. * آنگاه خداوند به قائن گفت: «از چه سبب خشمگینی و چرا دلریش گشته ای؟ * اگر آنچه را که نیکوست انجام دهی، آیا پذیرفته نمی شوی؟ ولی اگر آنچه را که نیکوست انجام ندهی، بدان که گناه بر در به کمین نشسته و مشتاق توست، اما تو باید بر آن چیره شوی.» * قائن به برادر خویش هابیل گفت: «بیا تا به صحرا برویم». و چون در صحرا بودند قائن بر برادرش هابیل برخاست و او را کشت. (پیدایش ۴، ۱-۸)

نکاتی که در این داستان وجود دارد، و به تفاسیر قرآن کریم نیز منتقل شده و همان قول مشهور را تشکیل داده است، عبارتند از:

۱. برادران قاتل و مقتول این داستان، فرزندان آدم و حوا بوده اند.
 ۲. هابیل دامدار (گله بان) و قابیل کشاورز (کشتگر زمین) بوده اند.
 ۳. علت عدم قبول قربانی قابیل، گناهکار بودن اوست.
 ۴. قابیل با هابیل نزاع کرده، و او را به قتل رساند.
- این داستان، با این ترتیب که در کتاب مقدس آمده و به تفاسیر انتقال یافته است، نمی تواند صحیح باشد، و این نکات دارای اشکالاتی است:
- اولاً) نکته ۲ با نکته ۱ قابل جمع نیست، زیرا مطابق آنچه مقبول دانشمندان تاریخ و تمدن بشر است فرزندان آدم ابوالبشر نمی توانسته اند یکی کشاورز و دیگری دامدار باشند.

ادوار تاریخی، فلسفه تاریخ و نهایت آن از منظر قرآن (محمد هادی مفتاح) ۳۲۷

درست است که جامعی میان نظرات دانشمندان و مورخان در خصوص آغاز دوره دامپروری و دوره کشاورزی در تاریخ بشر یافت نشد، لکن آنگاه که از هوش مصنوعی پرسیدیم «چه مدت زمان بر انسان گذشت که نه دامداری داشت و نه کشاورزی؟» پاسخ داد:

قبل از اینکه انسان‌ها به کشاورزی و دامداری روی بیاورند، بیشتر به عنوان شکارچی - گردآورنده زندگی می‌کردند. این دوره از تاریخ انسان به عنوان پیش‌تاریخ یا عصر سنگ شناخته می‌شود و تقریباً از ۲.۵ میلیون سال پیش تا حدود ۱۰,۰۰۰ سال پیش طول کشید.

اگر این گزارش را صحیح بدانیم، بیش از دو میلیون سال از دوران زندگانی آدم ابوالبشر، انسان‌ها نه دامداری می‌دانستند و نه کشاورزی. و حتی اگر در صحت این گزارش هم مناقشه کنیم، این نکته قطعاً قابل قبول نیست که در ابتدای دوران خلقت، که افراد بسیار معدودی (کمتر از انگشتان دو دست) بر روی زمین می‌زیسته‌اند، هم کشاورزی وجود داشته باشد و هم دامداری و دامپروری.

ناسازگاری این ماجرا با تاریخ بشر آنچنان است که متفکرانی را به این اعتقاد رسانده است که این ماجرا واقعیت ندارد بلکه از اساطیر تاریخی است، و در این زمینه رساله‌های دکتری و مقاله‌های علمی نوشته و منتشر شده است.^۸

ثانیاً) نکته ۳ با نکته ۱ قابل جمع نیست. زیرا به تصریح قرآن کریم تشریع شرایع الهی با بعثت نوح پیامبر آغاز شد (شوری: ۱۳)، و تا زمانی که شریعتی در کار نباشد، گناه و ثواب، و تقوی و فسوقی نیز تحقق نخواهد داشت. پس اینکه قرآن کریم در این ماجرا، قبولی قربانی را مشروط به "تقوی" می‌داند، نشانه آنست که ماجرا بعد از بعثت نوح اتفاق افتاده است. و این مطلب، نزدیک به مطلبی است که شیخ طوسی نیز از قول گروه دوم مفسران نقل کرده است. (طوسی، بی تا: ۴۹۲/۳)

و بر این اساس، مراد از "دو پسر آدم" در این آیه، دو فرد از بشر و دو نفر از "بنی آدم" است، نه الزاماً دو فرزند ذکور آدم ابوالبشر، همچنان که مکرراً در قرآن کریم از تعبیر "بنی آدم" برای تمامی انسان‌ها استفاده شده است: «و به راستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم ... (اسراء: ۷۰)»

۹. فلسفه تاریخ برگرفته از قرآن

فلسفه تاریخ برآمده از منابع اسلامی آنستکه «كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ خدا مقرر کرده است که حتماً من و فرستادگانم چیره خواهیم گردید آری خدا نیرومند شکست ناپذیر است (مجادله: ۲۱)»

همواره پیروزی با حق است، و البته باید این پیروزی و شکست را در "اشل تاریخ" سنجید، و بدون تردید در اشل تاریخ، پیروزی با انبیا است. درست است که انبیاء الهی همه یا به قتل رسیدند یا به دار کشیده شدند، یا تکذیب شدند و سختی تحمل کردند، لکن در طول تاریخ، پس از اینهمه دشمنی و دین ستیزی، و تلاش برای دور کردن مردم از اعتقادات دینی، بازهم اکثریت مردم دین دار هستند. دشمنان نتوانستند باور دینی را از مردم بگیرند، پس رسولان الهی در رساندن پیام خداوند و تحکیم توحید در قلوب مردم موفق بودند.

همچنین اباعبدالله، که در روز عاشورا آنچنان مصیبت دید، و خاندان ان حضرت به اسارت رفتند و ... هم اکنون کدام جبهه پیروز شده است؟ تردیدی نیست که پیروزی در اشل تاریخ با جبهه اباعبدالله بوده است.

بنا بر این، فلسفه تاریخ اسلامی آنستکه «همواره حق پیروز خواهد بود»

۱۰. نتیجه گیری

بر اساس فلسفه تاریخ اسلامی، عمل درست تاریخی، ایستادن در جبهه حق و دفاع از آن است، اگرچه در زمان وقوع وقایع، شکست ظاهری اتفاق بیفتد، لکن قطعاً در اشل تاریخ پیروزی خواهد بود و طرف درست تاریخ همان است.

نزاع میان حق و باطل همواره تاریخ هست، اگرچه همه نزاعها و جنگها، نزاع و جنگ میان حق و باطل نیست. در نزاع دائمی حق و باطل، جانب درست تاریخ، جانب حق و عدل و ایمان است.

در فلسفه تاریخ اسلامی نهایت تاریخ، پیروزی نهائی جبهه حق، و حاکمیت خداجویان بر جهان خواهد بود:

– قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ (اعراف: ۱۲۸)

ادوار تاریخی، فلسفه تاریخ و نهایت آن از منظر قرآن (محمد هادی مفتاح) ۳۲۹

موسی به قوم خود گفت از خدا یاری جوید و پایداری ورزید که زمین از آن خداست آن را به هر کس از بندگانش که بخواهد می دهد و فرجام [نیک] برای پرهیزگاران است.

- وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ (قصص:۵)

و خواستیم بر کسانی که در آن سرزمین فرو دست شده بودند منت نهیم و آنان را پیشوایان [مردم] گردانیم و ایشان را وارث [زمین] کنیم.

پی‌نوشت‌ها

۱. حسن بصری (۲۱۰هـ - ۱۱۰هـ) از طبقه تابعین .
۲. محمد بن بحر الأصفهانی (۲۵۴هـ - ۳۲۲هـ) از مفسران معتزلی قرن چهارم.
۳. إبراهيم بن محمد الزجاج البغدادي (۲۴۱هـ - ۳۱۱هـ) از مفسران و نحویان عصر عباسی.
۴. عبدالله بن عباس (۳ق.هـ - ۶۸هـ) از طبقه صحابه.
۵. عبدالله بن عمر بن خطاب (۱۰ق.هـ - ۷۳هـ) از طبقه صحابه.
۶. مُجَاهِدُ بْنُ جَبْرِ بن عبد الله (۲۱هـ - ۱۰۴هـ) از طبقه تابعین.
۷. قتادة بن دعامة (۶۱هـ - ۱۱۸هـ) از طبقه تابعین.
۸. بازتاب اسطوره هابیل و قایل در برخی از رمان‌های ادبیات ایران و جهان، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی، دوره ۶، شماره ۲۱، دی ۱۳۸۹، صفحه ۱۱۸-۱۳۴

کتاب‌نامه

- قرآن کریم
نهج البلاغه
کتاب مقدس
صحیح بخاری
ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، جلد ۱۰، چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی.
ابن خلدون، (۱۴۰۸ق). *مقدمه*، بیروت: دارالفکر.

- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)*، جلد ۱، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن مسکویه، (بی تا). *تجارب الأمم و تعاقب الهمم*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- پایدار، حبیب الله (۱۳۵۶ش). *برداشت‌هایی درباره فلسفه تاریخ از دیدگاه قرآن*، چاپ اول، بی جا: اتحادیه انجمنهای اسلامی دانشجویان.
- رضا، سید محمد رشید (۱۴۱۴ق). *تفسیر القرآن الکریم الشہیر بتفسیر المنار*، جلد ۶، چاپ اول، بیروت: دارالمعرفه.
- رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۱ش). *فلسفه انتقادی تاریخ*، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- زیباکلام، صادق (۱۳۹۶ش). *پنج گفتار در باب حکومت*، فصل پنجم: اندیشه سیاسی کارل مارکس، چاپ چهارم، تهران: نشر روزنه.
- صدر، سید محمد باقر (۱۴۰۹ق). *السُّنَنُ التَّارِخِيَّةُ فِي الْقُرْآنِ*، دمشق: دارالتعارف.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، جلد ۵، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، جلد ۱۰، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طوسی، محمد حسن (بی تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*، جلد ۳، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶ش). *بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر*، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶ش). *علل گرایش به مادی‌گری*، تهران: صدرا.
- ملاصدرا (صدرالدین شیرازی) (۱۳۸۰ش). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة* (جلد ۸). تصحیح و مقدمه محمد خواجوی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- هاشمیان، لیلا، دهقان پور، پیمان (دی ۸۹). «بازتاب اسطوره هابیل و قابیل در برخی از رمان‌های ادبیات ایران و جهان»، *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، شماره ۲۱، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد جنوب تهران.